

Iványi Márton

Közép-Kelet (Európa) és a Közel-Kelet (Európai nézőpontból)

– avagy a Habsburg-idők orientalizmusa

Mielőtt az alcím bárkit is megtévesztene: a Kelet művészi egzotizálása nem kizárólag a Habsburg Birodalom szellemi életének sajátossága, e hagyomány szervesen illeszkedik az európai orientális kép(zet)tárba. Hugo von Hoffmannsthal például a 18. századi velencei Gozzi színdarabjaiból (l. a perzsa motívumkörhöz kötődő Turandot), valamint az *Ezeregyéjszaka* Galland-féle francia fordításaiból merített, miközben Mozart zeneszerzői világát – különösen *A varázsfuvola* szimbolikájában – a hellenizált, óegyiptomi-iráni misztériumokat ismerő szabadkőművesség mitológiája hatotta át. E kulturális auftaktunk tágabb összefüggések tekintetbe vételére szólít, hiszen a Habsburg-időkben mindez sajátos történeti és gazdasági kontextusba ágyazódott. Ennek részeként a korábbi oszmán kitettségéből fakadó ellenségkép – bár erejéből fokozatosan veszített – tovább élt; ugyanakkor az Oszmán Birodalom hanyatlásával párhuzamosan, valamint az élenkülő globális kereskedelmi kapcsolatok és a velük járó birodalmi ambíciók erősödésével a Kelet iránti érdeklődés mindinkább erőpozíció alapuló formát öltött. Ennél fogva a szűkebb-tágabb keleti térség immár nem csupán fenyegető, hanem bekapcsolható, sőt irányítható entitásként jelent meg a politikai és kulturális képzetben Ausztria számára, amelynek uralkodóháza a kezdetektől dédelgetett viláгурalmi ambíciókat. Ellentétben a Said nevével fémjelzett orientalizmusmodellben foglaltakkal – amely elsősorban a gyarmati uralom hatalmi logikája és diszkurzív fölénye ellen emel kifogást a nyugati történelmi alakzatok és alkotóik esetében – ez a folyamat mégis valamelyest eltérő (agyag)lábakon állt. Nem elsősorban birodalmi dominancián, hanem kulturális közvetítéseken és sajátos háttérhelyzeteken is nyugodott – talán a boszniai epizódot leszámítva.

Már erről a panorámapontról is látni, hogy bonyolult és szerteágazó történelmi, kulturális perspektívák nyílnak, amelyek valójában külön-külön is ropant kiterjedt színterek. Ezt fontolóra véve ezúttal csak arra vállalkoznánk, hogy

DR. IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvészeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

néhány elágazás megvilágításával, három főbb jelenség elhatárolásával vizsgáljuk Közép-Európa és az orientalizmus e sajátos keresztmetszetének kibontakozását, amelynek alaposabb elemzése későbbi kutatásokra vár.

Előbbiek egyik érdekesítőnek ígérkező metszetében szembevetünk, hogy Savoyai Jenő óta előtérbe kerülnek a balkáni és boszniai területek, amelyekre mindinkább kultúrfülénnyel tekint az uralkodó elit és szellemi holdudvara. Tágabban a birodalmi értelmiség jelentős része ugyanacsak civilizálandó terepként közelíti meg a délkeleti „peremvidéket”. Ez részben – alapvetően a kiegyezés után – a hatalmi központtal egyébként évszázadok óta kifejezetten szemben, avagy azzal ambivalens viszonyban álló magyar szereplők – egyébként maguk is a többi térségi néppel egyetemben a ciszlajtán (nyugati) orientalizáló tekintet fókuszában állván – változatos intenzitású részvételével bontakozik ki. Szintén izgalmas elemzési tárgyának tűnt a német önazonosságtudatú Bertita Harding nevével fémjelzett lektúrirodalom, amelynek példáján keresztül megmutatkozik, hogy miként válik voltaképpen minden a Lajtától keletre az orientalizáló tendenciák tárgyává. A régió egzotizált és sztereotip közegként jelenik meg, miközben a kulturális reprezentáció a térségben bizonyos fokig a nyugati alapok kísérőjévé, mintegy „doppelgängerévé” lesz. Harmadsorban azt tekintjük át, újfent röviden, Mozart kiegyezés előtti tevékenységének tükrében, hogy ezen, Kelet felé forduló sokrétű érdeklődés, mindennemű hatalmi-gazdasági kompromittáltságától eltekintve is, ihletet biztosíthatott a művészetnek. Ennek gyermekét nem öntenénk ki a megvilágítani szándékozott bírálati szempontok kavalkádjával. E kísérleti jellegű, itthon kevésbé kutatott terepű vizsgálódások eredményeként összességében pedig azt feltételezzük, hogy egy többdimenziós orientalizmus rajzolódik ki.

A Habsburgok útja a világhatalmi törekvésektől a regionális dominanciáig

A Habsburg Birodalom egyetemes(ítő) törekvései – bár a nyugat-európai tengeri nagyhatalmak világméretű gyarmatosító vállalkozásaihoz mérten mérsékeltebbek voltak, és inkább regionális szinten érvényesültek – mélyen gyökerestek a dinasztikus, vallási és klasszikus szimbolikában. A középkor derekától kezdve a Habsburg uralkodók a keresztény egység őrzőinek és helyreállítói-nak szerepében tetszelegtek, s birodalmi küldetésük részeként Jeruzsálem felszabadítását is célul tűzték ki, mutat rá a cseh-brit történész Martyn Rady (2022: 22, 73, 82). III. Frigyes (német-római császárként ur. 1452–1493) például genealógiai kapcsolatokat hangoztatott az asszír és perzsa királyokkal (Rady 2022: 60–61), míg későbbi alakjai, mint I. Miksa vagy V. Károly, olykor Noé, Aeneas és Augustus örökségét idézték meg (Rady, 2022: 68–69, 81). A híres A.E.I.O.U. mottó, avagy „Ausztria az egész világ ura” (lat.: *Austriae est imperare orbi universo*) – amely III. Frigyes nyomán híresült el – e világhatalmi, eszkatologikus vízió sűrítményének tekintendő (Rady 2022: 64). A római mitológiához fűződő Habsburg-kapcsolat – például a schönbrunni Neptun-domborművek révén (Rady 2020: 197–198) – olyan

összetett birodalmi önképet erősített, amely túlmutatott a pusztai területi terjeszkedésen, s máris előrevetíti a civilizációs és üdvösségtörténelmi küldetésstudatot.

A 18. század végétől azonban a Habsburg-imperializmus egyre inkább anyagi-gyakorlatias irányt vett. Noha a vallási és szimbolikus célkitűzések továbbéltek, a birodalom globális orientációját ekkortól elsősorban a kereskedelem határozta meg. Az 1776-tól William Bolts kalandor vezetése alatt működő Osztrák Kelet-indiai Társaság például Mozambik és a Nikobár-szigetek felé terjeszkedett (Rady 2022: 198). A melki apátság kerti pavilonjának mennyezetén a mai napig a látogató tekintete megakadhat Mária Terézia uralkodásának „globális”, valamint földrészekén átívelő szemhatárain. Ezzel párhuzamosan a birodalmi terjeszkedés nemcsak gazdasági, hanem katonai dimenziói is mindinkább előtérbe kerültek. A keleti Mediterráneumban az osztrák haditengerészet Nagy-Britanniával együttműködve részt vett Bejrút 1839-es bombázásában Habsburg–Tescheni Frigyes Ferdinánd főherceg vezetésével az oszmán szultán támogatása végett Mohamed Ali egyiptomi alkirály ellen (Rady 2020: 246). Maradva e tágabb levantei-mediterrán vizeken, az osztrák hajók nemcsak selymet és gyapotot szállítottak, hanem jelentős szerepet játszottak a gabona-, sőt a rabszolgakereskedelemben is Alexandria, Isztambul és Izmir között (Frank 2015: 410–444; Rady 2020: 246–247). Állítólag Erzsébet királyné (Sisi) és lánya maguk is játszottak rabszolga-származású gyermekekkel (Harding 2010: 103) – tegyük hozzá, alighanem téve mindezt jószándékú, leereszkedéstől mentes érdeklődésből.

Visszatérve a történelmi keretekre, Ginelli Zoltán (2021: 2) aligha állapítja meg alaptalanul, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát gyakran úgy kezelik, mint ami „nem illeszkedik” a globális gyarmattörténet főáramába: gyarmatosító irányai inkább „informális imperializmusnak” tekinthetők. E jelenséget Rady „terület nélküli gyarmatok” birtoklásának nevezi, amely a klasszikus kolonializmus számos vonását felmutatta: akár a helyi erőforrások kiaknázását, a fegyveres missziók támogatását a Fehér-Nílus mentén, és a birodalmi hivatalnokok atyai iránymutatási buzgalmát is (Rady 2020: 246–247; Wendt 2017: 483–484). Bár a Habsburg Birodalom sosem vállalkozott tartós, államilag szervezett gyarmatosításra – Hopka Zoltán (2025: 23) történész szavaival „sem a magyart, sem pedig az osztrákot nem lehet a klasszikus értelemben vett gyarmatosító nemzetek között számon tartani” –, több magánkezdeményezés irányult és felfedezőit indult Szudán, Borneó és a mai Zambia felé (Rady 2020: 298). Maga Erzsébet királyné is eljutott Oránba, Algírba, Egyiptomba, sőt talán Szudánba is (Harding 2010: 340), míg Zita császárné Isztambult kereste fel (Feigl 1990: 255; Wolff, 2014: 199–200). Eme utazások nemcsak arisztokratikus kíváncsiságot, hanem a birodalmi jelenlét szimbolikus kiterjesztését is kifejezésre juttatták a vitatott geokulturális terek esetében.

A bokszerlázadás idején, 1900-ban rövid ideig birtokolt kínai tiencsini mikrokolónia jól példázza az osztrák tengerentúli ambíciók alkalmi természetét. A birodalmi terjeszkedés nemcsak gazdasági, hanem vallási és kulturális dimenziókkal is bírt. A jezsuita missziók Latin-Amerikában, Angolában és

Kínában (Rady 2020: 221), valamint az egyenlítőől északra felvont osztrák lobogó – amelyet a Bécsi Földrajzi Társaság a „kereszténység és civilizáció győzelmeként” ünnepelt (Rady 2020: 247) – mind ezt a tágabb ideológiai keretet erősítik. E kimondottan közel-keleti irányultsággal összefüggésben eleve figyelemre méltó, hogy a „Jeruzsálem királya” cím mindvégig szerepelt a Habsburg uralkodói címei között, akár például Ferenc József esetében is (Harding 2010: 65).

E globális horizont közepette sem feledkezhetünk meg egyes regionális dinamikákról. Mint Jászi Oszkár – akit Hanák Péter, a Széchenyi-díjas történész, a Columbia, a Yale és a Rutgers vendégprofesszora „Partiumban született, Budapesten élt, Bécsben és Prágában tanult, és ott barátkozott” értelmiségiként jellemzett (Hanák 1986: 16) – megfigyelte: „A kétféjű sas, a Habsburgok címere, egyik fejével a szlávok, másikkal a németek felé nézett, a külpolitika hullámzásai szerint, amely hol nyugati hegemoniát, hol keleti fölényt keresett” (Jászi 1929: 37). Számos jel mutat rá: Kelet- és Kelet-Közép-Európa esetében gyarmatosító ambíciókról beszélni paradoxnak tűnhet, hiszen e régió országait magukat is gyakran „gyarmatosítottként” tartják számon, miközben ritkán vagy soha nem rendelkeztek gyarmatokkal (Ginelli 2021: 1). Az osztrák–magyar kiegyezés új, differenciált geopolitikai helyzetet teremtett. Martyn Rady találóan írja: a reform „egyben tartotta a birodalmat, miközben kettészelte” (2023: 388–389). A szuverenitás kérdései nemcsak Magyarország sajátos alkotmányos helyzete és kulturális életének önértelmezése, hanem a korszak eszmetörténeti irányzatai szempontjából is meghatározóak. Magyarország „legalábbis formálisan teljes függetlensége” (Jászi 1929: 354–355), amelyre már Ludwig Gumplowicz is felfigyelt *Österreichisches Staatsrecht* című művében (1882: 56), előrevetítette a Boszniára vonatkozó későbbi összefüggéseket is. A kiegyezési törvény magyar értelmezése – amint Jászi hangsúlyozta – „a magyar állam teljes különállását és a közös ügyek átmeneti jellegét” emelte ki; nem csoda tehát, hogy „az olyan szavak, mint ‘császár’, ‘birodalom’, ‘közös kormány’ vagy ‘közös parlament’ szinte sértésként hatottak a magyar közvéleményre” (Jászi: 1929: 350–351). Mások mellett Lajos (Louis) Hatvany *Urak és emberek* (1926) című műve kiválóan ragadja meg a magyar értelmiség Ausztriához fűződő ellenséges vagy éppen megértő viszonyának árnyalatait. Ezen felül itthon jelentős korabeli antiimperialista vonulat is kirajzolódik. Nem véletlen – és annál beszédesebb –, hogy Jókai Mór, kora legolvasottabb írója (akire később még visszatérünk), egyszer így fogalmazott: „Magyarországnak nem terjeszkednie kell, hanem felemelkednie”.

A Habsburg civilizációs küldetés Bosznia-Hercegovinában: imperializmus, orientalizmus és a gyarmati modernitás

Ahogy már említettük, Savoyai Jenő – a francia származású hadvezér és államférfi – volt azok egyike, akik korán felismerték a később „keleti kérdésként” ismert problémakört: vagyis azt, hogy Európa az Oszmán Birodalom fokozatos

gyengülésével szembesül. Jenő herceg pontosan előre látta, hogy Oroszország a Balkán felé igyekszik majd terjeszkedni, és arra biztatta Bécsset, hogy még időben lépjen, mielőtt a cári birodalom megerősítené pozícióit (Rady 2023: 373). Álláspontjával azonban ennél jóval messzebbre tekintett: úgy képzelte, hogy a Nyugat „civilizációjának” ki kell terjednie a Balkánra és Kelet felé, olyan térségekre, amelyeket ekkorra már évszázadok óta oszmán politikai és kulturális mintázatok határoztak meg (Jászi 1929: 380). Ebből a szempontból a Habsburgok boszniai civilizációs küldetése korántsem a semmiből bukkant elő. Fentebb már előrebocsátottuk, hogy a birodalmi logika, amely ezt az elképzelést táplálta, hosszú múltra tekint vissza. A Habsburg Monarchiának a Balkán „nyugatosítására” irányuló víziója újra és újra felbukkant az idők során. Savoyai Jenő geostratégiai terve soha nem tűnt el teljesen: számos államférfi és politikai gondolkodó fejében továbbélt.

Jellegzetes gondolatvilág húzódott meg az egyébként kérészetű kemsieri alkotmány mögött, a Hohenwart-Schäffle-féle reformelképzelésekben, a cseh osztrák-szláv tervekben, az „új illírismus” horvátok felkarolta trialista elképzeléseiben, és olyan politikai gondolkodók munkásságában, mint Fischhof vagy Eötvös József. Sőt: bizonyos értelemben még Kossuth Lajos Habsburg-ellenes Duna-menti konföderációs terve is ugyanebből a diskurzusból táplálkozott. Ahogy Jászi Oszkár később összefoglalta, e törekvéseket egy közös meggyőződés kapcsolta össze: a Monarchia bonyolult nemzetiségi viszonyai – és a Balkán hasonlóan összetett etnikai térképe – csak valamiféle ésszerű föderalizmus révén kezelhetők. Egy ilyen modell, Jászi szerint, nemcsak lehetővé tette volna a nyugati kultúra „békés” terjedését „azokba az elmaradott országokba”, hanem biztosíthatta volna az egyes népek saját fejlődését és etnikai térségeik rendezett szervezését is. Szavaival élve: a Monarchia akár a „török iga alatt sínylődő keresztény balkáni népek védelmezőjének, idősebb testvérének” szerepét is betölthette volna, „aki tettekkel és tanáccsal segíti gyengébb, elnyomott testvérei jövőjét” (Jászi 1929: 381).

Ha mindezt tágabb kontextusba helyezzük, egy további szempont is kirajzolódik. A Habsburgok közép- és kelet-európai tapasztalatai, valamint André Gingrich „határvidéki orientalizmus”-elmélete – benne a „jó” és „rossz” Kelet megkülönböztetésével – együtt nyitnak utat ahhoz, hogy jobban megértsük, milyen optikai lencsén át tekintett a Monarchia a Balkánra. Ez pedig annál is fontosabb, mert a Habsburg Birodalom nemcsak századokon át háborúzott az oszmánokkal (néha, mint arról szépirodalmunk bőségesen is árulkodik: fájdalmasan „félszívvel” bár), hanem terjeszkedési ambíciókat is táplált a Balkán irányába.

Az 1867-es kiegyezés után a korábban Ausztria ellen harcoló Magyar Királyság széles körű önállóságot kapott, és így született meg a kétpólusú Osztrák-Magyar Monarchia, amelynek keretei között később sor került Bosznia-Hercegovina megszállására és igazgatására is. A Habsburg-boszniai viszony ellentmondásai és különös anomáliái – valamint az a tény, hogy a Monarchia képességeihez

mérten sem akart kimaradni a modern imperializmus folyamatából – talán leginkább a nem mellesleg kifejezetten erős magyarelles érzelmeket táplált Ferenc Ferdinánd trónörökös főherceg alakjában sűrűsödnek össze (Harding 1937: 363; Rothenburg 1976: 120; Obey 2007: 179; Rady 2022: 311). Unokatestvére, Rudolf trónörökös egészen más úton képzelte el Bosznia „meghódítását”: liberális gazdaságpolitikával és kulturális eszközökkel kívánta megszilárdítani a Monarchia befolyását – anélkül, hogy a Balkánon feladta volna nagyhatalmi ambícióit (Galántai 1985: 144). A bécsi kongresszus döntése nyomán az Osztrák–Magyar Monarchia határozatlan időre megszállhatta Bosznia-Hercegovinát, miközben a szuverenitás formálisan továbbra is az oszmán szultán kezén maradt (Svhwertfeger 1927: 64; Galántai 1985: 250). Ferenc József 1878-ban élt tehát a lehetőséggel, és birtokba vette a tartományt, amely ekkor még mindig a lassan széthulló Oszmán Birodalomhoz tartozott. A folyamat végül 1908-ban a tényleges annexióban csúcsozott ki: részben azért, hogy megelőzzék az orosz terjeszkedést, részben pedig azért, hogy Boszniát szorosabban beillessék a kettős államszerkezetbe (Rady 2023: 406).

Az 1878-as megszállás így döntő fordulópontot jelentett a Habsburgok regionális stratégiájában. A vállalkozás szervesen kapcsolódott a 19. századi európai gyarmati logikához, még ha a Monarchia helyzete – közép-európai birodalomként – sajátos formát is adott neki. Az anomáliák már az elején megmutatkoztak: nemcsak abban a „alkotmányjogi finomságban”, amely Boszniát a bécsi Pénzügyminisztérium (!) felügyelete alá helyezte (Galántai 1985: 137) – ahol ekkor Leopold Friedrich Freiherr von Hofmann töltötte be a miniszteri posztot –, hanem abban is, hogy a kérdés mélyen megosztotta a magyar politikai elitet és a közvéleményt. A véleménykülönbségek egyik oldalán Andrássy Gyula gróf állt, aki ugyan eleinte hevesen ellenezte a tervet, később mégis az egyik fő támogatója lett; a másikon pedig Szilágyi Dezső, a későbbi igazságügyi miniszter, aki Ausztria–Magyarország és Oroszország terjeszkedését egyaránt értelmetlennek és kifejezetten károsnak tartotta (Galántai 1985: 252–253, 409).

Mindezek ellenére birodalmi szinten – ahogy Robin Okey (2007: VII, 26, 149) és más kutatók hangsúlyozták – a megszállást és később az annexiót nem pusztán geopolitikai szükségszerűségként, hanem valamiféle civilizációs küldetésként is értelmezték. A cél az volt, hogy a „perifériaként” kezelt, orientalizált Boszniát modern, kormányozható európai tartományá alakítsák. Ferenc József – aki Bertita Harding jellemzése szerint a dinasztikus ambíció és a keresztény elhivatottság kettős ösztönzésével szemlélte a Balkánt – a megszállásban lehetőséget látott a birodalmi tekintély helyreállítására és a „keresztény rend” megteremtésére a muszlim határvidéken (1937: 284). A nagyszabású retorika mögött azonban egy jóval összetettebb gyarmati gyakorlat állt. A gazdasági modernizáció, az infrastruktúraépítés és a katonai jelenlét kulturális dominanciával és tudományos rasszizmussal fonódott össze. Bosznia osztrák–magyar igazgatás alá kerülését követően a Monarchia átfogó modernizációs programot indított: több mint ezer kilométernyi vasútvonalat, számos iskolát, kórházat és ipari

létesítményt hozott létre – mindezt a „Nyugat kultúrájának keletre vitele” retorikája igazolta, ahogyan Rudolf trónörökös is fogalmazott 1888-as látogatása során (Reynolds-Cordileone 2015: 32).

A modernizáció szimbolikus exportterméket is eredményezett: a boszniai keskenynyomtávú vasúti technológiát később Kongóban és Argentínában is alkalmazták, mintegy a gyarmati infrastruktúra „kivitelének” jelképeként (Rady 2022: 316). A civilizációs küldetés azonban jóval túlmutatott a vasutakon és az iskolákon. A Habsburgok számára Bosznia nem csupán földrajzi értelemben volt távoli vidék, hanem kulturális „másik” is, amelyet előbb át kellett rajzolni ahhoz, hogy kormányozhatóvá váljék. A birodalom hivatalnokai és néprajzkutatói a bosnyákokat – különösen a muszlim lakosságot – biológiailag és erkölcsileg „elmaradottnak” írták le, „fajtak keveredésére”, „higiéniai hiányosságokra” és „babonára” hivatkozva (Rady 2022: 314–315).

A Habsburg-állam tehát egyszerre akart modernizálni és ellenőrizni: iskolákat és kórházakat épített, miközben orvosi felügyelet és szimbolikus karantén alá helyezte a közösségeket (Gingrich 2013: 60–66). Ahogy Pieter Judson érvel, Ausztria délkelet-európai „civilizáló” vállalkozása alig különbözött a tengerentúli birodalmak hasonló projektjeitől – legfeljebb a földrajzi távolságban (Judson 2016: 149, 317, 328).

Esettanulmányok a térség és az orientalizmus nexusáról

1. Bosznia és a „határvidéki orientalizmus”

Bosznia végül a Habsburg „határvidéki orientalizmus” kísérleti terepévé vált – ahogy André Gingrich osztrák antropológus nevezi azt az attitűdöt, amely a birodalom peremvidékeit egyszerre tekinti Európa részének és az attól különböző „Másik” terének. Ebben a szemléletben a valaha rettegett „török” – a fenyegető muszlim Másik jelképe – fokozatosan „boszniai gyarmati alattvalóvá” alakult át: egzotikussá, ám irányíthatóvá, a birodalmi nosztalgia és beavatkozás tárgyává. Gingrich értelmezésében a határvidék diskurzusa az örök „mi”-t – az osztrákokat – kontrasztba állította az „orientális törökkel”, aki később boszniai alakot öltött. Az osztrák képzeletben a török „a rossz muszlimot” jelentette – a hajdani veszélyes hódítót, majd a megalázott ellenfelet –, míg a boszniai muszlimok a gyarmati korszak végére – mint Jitka Malečková (2020: 121) rámutat – „jó muszlimokká” váltak: hűséges, felfegyverzett szövetségesekké, akik Ausztria–Magyarország oldalán harcoltak a szerbek ellen.

Ezzel párhuzamosan a bécsi fantázia romantizált illusztrációkban, orientális viseletekben és muszlim építészetben alkotta újra Boszniát – ahogy ez a századforduló kiadványaiban, például a *Wort und Bild*-ben is látható. Az osztrák értelmiség gyakran egzotizáló hangnemben közelített a tartományhoz, amelyet sokszor stilizált fantáziaképekkel ruházott fel. A nevezett *Wort und Bild* 1901-es

illusztrált kötete például bő nadragos, turbános bosnyákokat ábrázolt, a háttérben pedig mecsetekkel, medreszékkel és szarajevói törökfürdővel (Wolff 2023: 41). Ide kívánczok az is, hogy az osztrák elit „törökösítő” hajlama – vagyis annak a tendenciája, hogy a bosnyákokat egyszerűen törökökként ábrázolják – gyakran párosult valamiféle naiv „megmentő” attitűddel. Ennek szemléletes példája előbbi szerző és Richard Strauss levelezése, valamint Hofmannsthal 1915. május 23-án a *Neue Freie Presse*-ben megjelent tárcája (*Geist der Karpaten*), amelyben megemlíti a „boszniai muszlim halálímáját, amelyet senki sem hall, csak az [atyai] császári herceg, aki félretolja a bozótost, s rátalál a magányos hívőre, amint éneklő búcsúénekét” (Wolff 2023: 148).

Ezzel egy időben a tartományi múzeum (Zemaljski Muzej) kurátorai új történeti narratíva kidolgozásába fogtak. Azt igyekeztek bizonyítani, hogy a középkori Boszniában különálló vallási hagyomány alakult ki, amely sem a katolikus, sem az ortodox tanoknak nem felelt meg. Ezt a hagyományt a bogumil mozgalomból eredeztették, amelyet később eretnekségként ítélték el. E nézet szerint a bosnyák muszlim földbirtokosok a bogumil nemesség leszármazottai voltak, akik idővel áttértek az iszlámra (Bartulin 2013: 53–56). Ennek az elképzelésnek bizonyos elemei egyébként ma is továbbélnek – például Ayşe Kulin török író *Sevdalinka* című regényének epilógusában, amelyben erős érzelmi kötődését fejezi ki bosnyák felmenői iránt.

A koloniális projekt politikai dimenzióját sem szabad figyelmen kívül hagyni. Miközben más nagyhatalmak Afrika és Ázsia felé terjesztették ki birodalmi ambícióikat, Ausztria-Magyarország ezeket saját belső és regionális határvidékeire érvényesítette. Ferenc Ferdinánd főherceg maga testesítette meg az osztrák-magyar imperializmus ellentmondásait: egy belsőleg megosztott (különösen magyar-osztrák törésvonalak mentén feszülő) államét, amely azonban mégsem kívánt tétlen maradni a modern birodalmak korában (Heiss-Feichtinger 2013: 156). Helfert, Kállay és von Scala – ahogy Heiss és Feichtinger hangsúlyozzák – olyan Habsburg-orientalista diskurzust formáltak, amely leértékelte a Keletet, miközben atyáskodó civilizációs küldetést hirdetett (Heiss-Feichtinger 2013: 156). E civilizációs ambivalencia öröksége nemcsak az irodalomban, hanem a birodalom történeti emlékezetében is fennmaradt.

A korszak magyar szerzői közül például Kemény Zsigmond 1851-es röpiratában (*Még egy szó a forradalom után*) hosszan érvel amellett, hogy a Kelet „civilizációs átalakulásában” a magyarok közvetítő szerepet játszhatnának (1982: 235–236). Hasonló nézetet vallott Kállay Béni, akit korábban is idéztünk: szerinte Magyarországnak hivatása van az Occidens (Róma öröksége) és az Orient (Bizánc, majd az Oszmán Birodalom) közötti közvetítő szerepre: „A két nagy kulturális áramlat között a közvetítés a mi feladatunk kell legyen... A Kelet nem maradhat örökké hideg elszigeteltségben... Ebben a nagy küzdelemben nekünk vezető szerep jut, ha akarjuk. Minden erre mutat” (Kállay 1883: 69). Mindezzel együtt a magyar értelmiségi és közéleti gondolkodás, mint fentebb röviden már el is árultuk, sokkal megosztottabb volt, semhogy azt teljes egészében az osztrák

ambíciókkal azonosíthatnánk. A magyar politikai elit megosztottságát számos forrás dokumentálja (Gerő 2014: 9–11). Bár 1867 után a külpolitika többnyire széles belső konszenzuson alapult, komoly viták zajlottak egyes részletkérdésekről és a tervek konkretizálásáról (Galántai 1985: 228; 249).

2. „Nyugati” toposzok Közép-Európa viszonylatában, illetve Harding és Sand képe a „Közép-Keletről”

Említettük, hogy ezalatt, és eladdig is szűkebb-tágabb térségünk – miközben a kiegyezés után, elsősorban magyar lojalista oldalról, doppelgänger-tendenciák is kimutathatók (melyeket mindenekelőtt Kállay Béni testesíthet meg) – maga is az egzotizáló hozzáállás tárgya volt. E feszültségek elemzésének bevezetőjeként érdemes felidézni Richard Wagner *Lohengrin* című operájának első felvonását – amelynek ősbemutatóját, némiképp ironikus módon, Liszt Ferenc vezényelte. Ebben Heinrich király (der Vogler), a brabanti küldöttséghez intézve szavait, olyan tapasztalatot idéz meg: „Uram, ments meg minket a magyarok haragjától!” – ahogyan az eredetiben hangzik: „*Herr Gott, bewahr uns vor der Ungarn Wut!*” Martyn Rady (2020: 112) szintén felidéz néhány maradandó képet e korszak magyarjairól: „Akárcsak a hunok, nyersen eszik a húst, vért isznak, a foglyaik szívét feldarabolják és apránként nyelik le, mintha orvosság volna.” Már ebből is kiviláglik, hogy a magyarokat különösen gyakran ábrázolták ellenséges, barbár színben, s e képek egyik fő – bár nem kizárólagos – közvetítő közege a német nyelvű értelmiségi világ volt.

Rady és mások rámutatnak: nemcsak a magyarok, hanem más regionális „mások” is osztoztak e reprezentációs sorsban. A téma szakirodalma természetesen rendkívül gazdag, itt csupán néhány jellemző példával érzékeltetjük a jelenséget. „Még a 13. századig is úgy vélték, hogy Közép-Európa keleti felének népei elrettentőek. Freisingi Ottó püspök, aki az 1140-es években Magyarországon utazott keresztül, lakóit ’visszataszító külsejűnek, mélyen ülő szeműnek és alacsony termetűnek’ írta le, akik ’vadak és barbárok szokásaikban és nyelvükben... az emberi alak torzképei’. A lengyelek pedig ’szinte barbárok, igen harciasak, és éhínség idején egymást falják fel.’” Rady (2020: 115–116) azt is megjegyzi e ponton, hogy valamivel több mint egy évszázaddal később egy anonim francia földrajzíró hasonló véleményen volt: „A magyarok kis termetűek, izmosak, sötét bőrűek és harciasak; a lengyelek, bár szebb külsejűek, olyan földön élnek, ahol egyszarvúak, kentaurok és tigrisek lakoznak; a csehek pedig tolvajok.” Sőt, a közép-európai földek alatt is „veszélyek leselkedtek”, egy francia szerzetes szerint 1235-ben, Erdélyben barlanglakók törtek elő, skarlátvörös paripákon lovagoltak, és vörös festékekkel borították be azt, aki megérintette őket” (Rady 2020: 117–118).

A névtelen francia szerzetes honfitársa, Voltaire *Candide* című regényének 27. fejezetében hasonló szellemben, bár filozofikusabb távlatból jeleníti meg Közép-Európa vélt vagy valós politikai groteszkjét. Velencében, röviddel

Konstantinápoly felé indulásuk előtt, Candide és Martin egy vacsorán hat trónfosztott királlyal (*rois détrônés*) találkozik, akik bukásuk történetét mesélik el. A jelenet a hatalom mulandóságát és a nagyravágyás illúzióit leplezi le – s közben a lengyel politikai instabilitást is ironikusan eltúlozza, hiszen a hat uralkodó között kettő is lengyel: III. Ágost (Sas) és Stanisław Leszczyński (Voltaire 1759/2011, ch. 27). Néhány évtizeddel később az angol történész és lelkész, William Coxe, Lengyelországban járva, Ségurhoz hasonlóan úgy érezte, elhagyja Európát: „A lengyelek arcvonásaikban, megjelenésükben, szokásaikban, öltözetükben és egész viselkedésükben inkább ázsiaiak, mint európaiak; kétségtelenül tatár ősoktól származnak” (Wolff 1994: 29).

A bajor Johann Pezzl 1786-ban megjelent *Bécsi vázlatában* (*Skizze von Wien*) a város lakóit a korábbi anonim francia leírásokhoz hasonlóan esszencializáló módon ábrázolta, „a kelet-európai népek színpadi jelmezkatalógusaként”: „Itt gyakran találkozhatasz a magyar emberrel, aki mereven lépked, prémes dolmányban, bokáig érő szűk nadrágban, hosszú copffal; vagy a kerek fejű, szerzetesi frizurájú, bő ujjú ruhás lengyelrel – mindkettő csizmában hal meg. [...] Cseh parasztok hosszú csizmában, magyar és erdélyi kocsisok birkabőr subában, fejükön teknőt egyensúlyozó horvátok – mind a kelet-európai színtér egzotikus kellékei.” Pezzl számára Kelet-Európa tehát „utcai színházként” jelent meg Bécsben, ahol minden nép „félíg keleti” jelmezbe öltözve testesítette meg saját másságát (Pezzl 1991: 92–93). Ugyanebben az évben a walesi író, Hester Lynch Piozzi, aki Mozart előtt néhány hónappal látogatta meg Prágát, így írt: „Itt minden legalább ötszáz évvel van lemaradva.” Larry Wolff (1994: 56) megjegyzi, hogy e megfogalmazás korántsem egyedi: hasonló hangnemben szóltak a térségről más nyugati utazók is.

Az is említést érdemel e tágabb nexusban, hogy Hanák Péter alighanem indokoltan állította szembe Jászi Oszkár interbellum kori, nagy ívű és gyakran idézett monográfiája szellemi tágasságát az osztrák irodalmi élet képviselőivel: utóvégre utóbbiak – néhány kivételtől eltekintve – sokáig azon sajnálatos tévképzet rabjai maradtak, miszerint „Európa a Lajtánál véget ér, s azon túl már csak a végtelen pusztá, az ázsiai barbárság birodalma terül el” (Hanák 1986: 19).

Amint az előszóban jeleztük, jelen tanulmány célja az, hogy új szempontokkal járuljon hozzá az eddigi kutatásokhoz. Ennek szellemében részint annak bemutatásával folytatjuk, hogy miként jelent meg a „másik” (vagyis Közép-Kelet-) Európa nyugati nézőpontokból. Részint pedig annak járnánk utána, a téma egyre körültekintőbb megismerésének szándékával, hogy egyes posztkolonialista dogmák milyen korlátokba ütköznek, például a Kelet olyan, nyilvánvalóan ártatlan csodálói, szemlélői esetében, mint amilyen Wolfgang Amadeus Mozart. A korábbi szakirodalom – mindenekelőtt Larry Wolff mára klasszikussá vált munkája, amely kivételes részletességgel és árnyaltsággal térképezte fel e gondolati konstrukciót – a téma szinte teljes körű feltárását nyújtotta. Jelen szerény hozzájárulásom csupán egy kisebb hiátusra kíván rámutatni: arra, hogy a nyugati nők útleírásai és reflexiói külön figyelmet érdemelnek. Közülük is

kiemelkedik a bajor születésű Bertita Harding, aki két világháború közötti írásaiban elsősorban Magyarország dualizmus kori kiváltságos helyzetére összpontosított, röviden érintve már az újonnan létrejött Csehszlovákiát is, noha az általa megidézett világok főként a korábbi Habsburg-időszakokhoz tartoztak. Mellette említhető egy századdal korábbról George Sand, akinek tartós kíváncsisága – férfi szerzői álnév mögé rejtve – a lengyel közeg felé irányult.

A „Kelet-Európa” különösségéről alkotott kép – mint láttuk – makacsul fennmaradt, jóllehet az idők során élénk kulturális érintkezések alakultak ki, nem utolsósorban olyan nyugati központok diaszpóráin keresztül, mint Párizs. Ebben a miliőben a lengyel emigráns közösséget – például George Sand – vallásos és hazafias eksztázisra hajlónak látta. A kutatók szerint Mickiewicz iránti rajongása mindenekelőtt a *La Comtesse de Rudolstadt* Albert de Rudolstadt nevű szereplőjében tükröződik vissza, aki Wanda fia. A regény egészét is jelentősen formálta Mickiewicz hatása. Hogy Alberttel a lengyel bárdot mintázták – akit Sand „nagy eksztatikusnak” tartott –, azt lelkes temperamentuma, rögtönző és prófétai képességei, eksztázisra való hajlama és sajátos vallásossága egyaránt sugallja. Tágabb összefüggésben, a korszak francia irodalmának lengyel vonatkozásait követve megállapítható – ha némiképp leegyszerűsítve is –, hogy a „lengyelség” az önállósági mozgalommal, rokonszenves vonásokkal, de mindenekelőtt a transzcendenciához és látomásos élményekhez kapcsolódik, ezen felül zenével, a képzelőerővel, valamint a vallási-hazafias felfokozottsággal társult. Megjegyzendő, hogy az efféle megközelítések olykor a világpolitika szintjére is eljutottak: gondoljunk csak Klemens von Metternichre, a német származású, ám az Osztrák Birodalom szolgálatában álló államféfira és diplomatára, aki kijelentette: „A polonizmus nem más, mint egy formula, egy jelszó, amely mögött a nyers formájában rejtőző forradalom húzódik meg; maga a forradalom” (Jászi 1929: 174). Noha Wanda nem főszereplő, s csupán a regény végén tűnik fel, alakja mégis beszédes, hiszen egy lengyel legendát visszhangoz. Míg a lengyel krónikák harcos, autonóm uralkodóként ábrázolják, a francia művek érzelmes figurává formálják (Siwec 2023: 226–230).

A második női hang, amely talán még érdekesebb az orientalizmus többdimenziósságának és az általa létrehozott geokulturális megosztottságnak a tárgyalásakor, Bertita Hardingé. *Golden Fleece* (1937) és *Imperial Twilight* (1940) című műveiben a hun-magyar kontinuitás egzotikus megidézése és egy még utóbbinál is elmaradottabb Kelet felidézése között váltakozik. Ennek eredményeként elmondhatjuk, hogy élénk, bár sztereotip leírások sora. Német identitású szerzőként Harding erősen esszencializáló és klisészerű módon ábrázolta a magyarokat, s – kisebb intenzitással – több más népet is, míg az „Oriens” (arab, perzsa, török és tágabb értelemben muszlim világok) felé irányuló „másításban” a jól ismert, saidi értelemben vett, hagyományos mintákat követte. Magyar történelemszemlélete feltétlenül figyelemre méltó: „A Magyar Birodalom minden részében ünnepeket terveztek a dicsőséges [milleniumi] évforduló tiszteletére. Európa egyetlen nemzete sem tekinthetett vissza ilyen hosszú és tiszteletre méltó múltra.

Anglia, Olaszország, Németország, Oroszország, Franciaország mind csupán csecsemők voltak Attila agg törzséhez képest” (Harding 1937: 324). A motívum máshol is visszatér: „egy nép, amely úgy szerette a lóhúst, mint ő maga [Sisi], egy nép, amely nyeregben nőtt fel” (Harding 1937: 225). Magyarország tája is egzotikus, ősiecs tónusokban jelenik meg: Habsburg „Károly gyönyörködött e táj zord szépségében, amelyen egykor Attila és hordái zúdultak Európára ... számára sem Svájc cukrászati bája, sem Ausztria fennkölt méltósága nem volt meg benne: sokkal inkább Skócia ködös felföldjeire emlékeztette, különös, őseredeti hangulatot árasztva” (Harding 1940: 159). „A távolban feltűntek a puszták első jelei, ez a sík külterület, amely a szibériai sztyeppre, az argentin pampára vagy a dakotai préri világára emlékeztetett” (Harding 1940: 188). Különösen fontos az alábbi példa, amely egyszerre egzotizálja Közép-Európát és az Oszmán Birodalom geokulturális terét: „A majd két évszázados keleti despotizmus olyan nyomot hagyott Buda karakterén, amelyet az Idő sem tudott eltörölni” (1937: 124).

Harding leírásait ezzel párhuzamosan általában is, tágabb spektrumon is egyértelműen orientalizáló felhangok kísérik, mindenekelött az oszmán uralkodók leírásánál: „V. Mehmed története, amelyet áthatott a keleti bujálkodás és gonoszság, a fikció tollára kívánczolt... Abdul [II. Abdülhamid] alaposan ismerte az állatias gyakorlatokat, és hamar megtalálta a tökéletes megoldást: bátyját a királyi hárembe zárta... Amikor Reshid [Effendi] végül kikerült ebből az orgiasztikus fogságból, teljesen elborult elmével tért vissza” (Harding 1940: 99). Megint másutt II. Abdülhamid „ferde, keleties szemekkel viselte a tömegek éles tekintetét” (Harding 1937: 218).

Harding figyelme tehát nem korlátozódott Magyarországra. A cseheket is történelmi betolakodók szerepébe helyezte – egy olyan szerepbe, amelyet más szerzők gyakrabban tulajdonítottak a magyaroknak –, bár olykor elismerő hangokat is megütött, például a Károly Egyetem (Univerzita Karlova) dicséretében: „Maga Bohémia, ahol Karl az osztrák-német történelmi szövegekkel birkózott, az ellentmondások fészkének tűnt ... az 5. században újra megszállták, ezúttal a szláv csehek vagy csehek ... Bohémia, amely túl hosszú ideig volt a Német-római Birodalom bábja, önállóságra vágyott ... A cseh nemzet a modern időkbe is áthozta ezt az álmod” (Harding 1940: 35–37).

Végül a Duna-vidék ábrázolása Hardingnál elmosni látszik a Közép-Európa és a Kelet közötti határvonalat. A táj, az építészet és az atmoszféra egyaránt keleties jegyekkel telítődik: „Az időnként felnyúló tisztásokon legelésző, hosszú-szarvú magyar szürkemaráhák újak voltak számára ... A freskókkal borított falusi templom bizánci vonalai, hagyma alakú kupolája és pogány temetője különös, szinte baljós pompát sugároztak. Ilyesmit egyszerűen nem lehetett elképzelni Nyugat-Európában. Sisi ekkor kezdte halványan megérteni, mi húzódik az idegen szokások és kultúrák mélyén. A lelki tapasztalat volt az, ami számított; ez volt maga a tudás” (Harding 1937: 58). Maga a Duna is – Bécs felé szélesedve, majd Belgrádon és Bukaresten át a Fekete-tenger felé haladva – ennek az Európa és Kelet közötti átmeneti térnek a víztükrevé válik.

Ahogy láttuk, Harding – aki, megkockáztatható a feltételezés, nem volt rosszindulatú – azért is emelkedik ki, mert egyszerre sztereotipizálja a „keleti” (valójában közép-európai) világot és annak közelebbi vagy távolabbi délkeleti szomszédságát.

3. A Varázsfuvola: varázslatosság hatalmi-gazdasági felhangok nélkül?

A Habsburg-orientalizmus röppályája természetesen nem választható el az Oszmán Birodalommal való évszázados együttélés, konfliktus és egymásrautaltság történelmi tapasztalatától. A „Kelet” mint kulturális és politikai ellenkép a 18. század végére nem pusztán egzotikus képzetként, hanem állam- és társadalomelméleti tanulságok hordozójaként is megjelent a birodalmi gondolkodásban. Jellemző példája ennek von Schittlersberg 1786-ban megjelent értekezése, amely az ókori misztériumok nemzetvirágzásra gyakorolt hatását tárgyalva a „szomszédos oszmánoknál és más ázsiai államoknál” látja bizonyítottnak, mennyire lehetetlen akár közepes virágzásig is eljutni ott, ahol „a kormányrúdnál álló férfi és az evező gályarab ugyanazon babona bilincsébe verve dolgoznak” (von Schittlersberg 1786: 88, idézi Assmann 2012: 295).

Abban az évben, amikor a bécsi jogász költő ezt lejegyzí, a lángelme Wolfgang Amadeus Mozart Salzburgban, amely ekkoriban még egy Ausztriától független érsekhercegség, már túl van a viharos sikereket jelentő, keleti színezetű *Szöktetés a szerájból* operáján, és egy másik briliáns alkotása, a *Figaro házassága* bemutatóját is elkönnyvelheti. Harmadik esettanulmányunk végül azért fordul e zeneszerző bámulatos gazdag szellemi öröksége felé, mert a közép-európai térség és a Kelet összetett viszonyait vizsgáló elemzések számára különös jelentőséggel bír Mozart szabadkőműves irányultsága, valamint az ehhez kapcsolódó, több rétegben egymásra épülő egyiptomi és iráni vonatkozások jelenléte.

Ez a fentebbi, von Schittlersberg által papírra vetett gondolatmenet már előlegezi azt a felvilágosodáskori kettősséget, amelyben a Kelet egyszerre jelenik meg elmaradottként és ősi tudás hordozójaként. S éppen e kettősségen mutat túl Mozart kompromittálatlan jóindulatúsága is – az a következetesen nem eszközszerű, nem ironikus nyitottság, amellyel e tudáskészlethez viszonyul.

„Mozart egészen fiatalon, *Thamos, Egyiptom királya* című operáján dolgozva került kapcsolatba a szabadkőművesekkel, s rajtuk keresztül jutott el a beavatás gondolatvilágához, amely ettől kezdve élete meghatározó eleme lesz” – írja Christian Jacq egyiptológus. A Mozart-tetralógia szerzője így folytatja: a gyulafehérvári születésű sváb „Ignaz von Born nagymester az egyiptomi papokat tekinti valóságos őseinek, s tanítványa később hasznát látja az általa végzett kutatásoknak. Miután 1784 decemberében Mozart részesül a beavatás világosságában, egyetlen célt tűz ki maga elé: tovább kell adnia, amit kapott. Valójában jóval túl is lép ezen – ő lesz a révész Egyiptom és a szimbolikus szabadkőművesség között. Életművének koronája, *A varázsfuvola* megnyitja az utat” (Jacq

2008: 10–11). Mozart szabadkőműves *orientációját* a francia zenekutató, -kritikus Michel Parouty (1991: 104; 125; 146–147; 152–155) nemkülönben megerősíti.

Mozart tehát rendkívül korán kapcsolatba került a Kelet kulturális és szellemi szemhatáraival. Fiatalkori művei és olvasmányélményei már a beavatás, a rejtett tudás és az erkölcsi felemelkedés kérdéseit érintették. Újfont Jacq (2008: 80–81) szerint az *An die Freude* 1767. szeptember eleji olmtüzi megzenésítése tizenegy (!) éves korában Mozart első, egyértelműen szabadkőműves szellemiségű szövegfeldolgozásának tekinthető. Három évvel később, 1770-ben Bolognában olaszul olvasta az *Ezeregyéjszaka* történeteit, amelyek szintén maradandó nyomot hagytak a képzeletvilágában (Jacq 2008: 117). Ezek a korai hatások – az apai irányítás meghatározó szerepével együtt – hosszabb távon alakították ki azt az érzékenységet, amelyben a Kelet nem pusztán díszletként, hanem erkölcsi és jelképes vonatkozási pontként jelent meg.

Mozart apjával folytatott levelezése különösen szemléletesen világít rá e belső fejlődésre. Az 1784. április 4-én írt híres levélben a halállal való megbékéléstről mint „életünk valódi végcéljáról” beszél – olyan gondolatként, amely szorosan kapcsolódik a beavatás eszmei rendjéhez (Assmann 2012: 307; Strebel 1991: 41). Nem véletlen tehát, hogy Mozart 1784 decemberében maga is részesült a szabadkőműves beavatásban. A források szerint ekkor egy sötét kamrában, a tör, a kötél és a halálfej látványában meditált – mely tapasztalat nem szükségképpen a fokozati rend lezárása, de mindenképpen a szabadkőműves röppálya egyik kiemelt, sorsformáló állomása volt (Assmann 2012: 316; Budde 2002: 625).

A János-rendi páholyokon belül Mozartot 1785. január 7-én az *Igazi Egyetértéshez* című testvéri közösségben avatták legénnyé (a három fokozat közül – Jacq 2008: 10). A szintén egyiptológus, 2024-ben elhunyt Jan Assmann hangsúlyozza, hogy ha időközben nem léptették volna elő mesterré, nem vehetett volna részt apja avatásán – márpedig a jegyzőkönyv tanúsága szerint jelen volt ezen az eseményen (Assmann 2012: 307). Mozart a későbbiekben több páholyoknak is tagja volt: 1784–85-ben a *Jótekonysághoz*, 1785 és 1788 között az *Újkoronázott Reményhez*, majd 1788-tól 1791-ig a *Megkoronázott Reményhez* tartozott (Assmann 2012: 207). Ez a kapcsolatrendszer nem csupán életrajzi adat, hanem zenei és eszmei tájékozódásának fontos háttere is.

E kronológiai előzmények után érkezhethetünk el Mozart életművének csúcspontjához, a *varázsfuvolához*. A mű rituális operaként az Ízisz- és Ozirisz-misztériumokra, valamint a beavatási hagyomány egészére irányítja a figyelmet, anélkül, hogy azokat pusztán jelképes illusztrációkká egyszerűsítsen. Assmann értelmezésében a *varázsfuvola* ugyanannak a képzeletvilágnak a szülötte, mint a korszak Egyiptomot idéző kertjei: titkos szertartások, varázsserejű tárgyak, szerelem és vágyakozás, a fenségessé váló találkozás nyugtalansága, valamint az ősi útvesztőkben való bolyongás határozzák meg e világot, amely az idő mélyébe és a tudás forrásvidékére vezet (Assmann 2012: 157). A szabadkőműves tanítás itt nem zárt tantételként jelenik meg: a szereplők – és velük együtt a nézők – útmutatást kapnak a szeretetről, a testvéri összetartozásról, az elégedettségéről,

az emberi boldogságról, a nő és a férfi isteni hivatásáról, valamint a jó kormányzás és az általános felvilágosodás nyomán elkövetkező aranykorról (Assmann 2012: 36).

Tamino alakja igazán beszédes, hiszen olyan időtlen mitológiai réteghez kapcsolható, amely jóval megelőzi a felvilágosodás jelképrendszerét: neve végső soron a babilóniai Tammúz, valamint a sumér Dumuzi alakjához vezethető vissza. A hozzájuk kapcsolódó halál-újjászületés motívum nem áll ellentétben a szabadkőműves beavatás rendjével, hanem annak ősi, mélyebb szerkezetét világítja meg (Assmann 2012: 125–126).

A mű zenei nyelvének egyik figyelemre méltó mozzanata Monostatos áriája, ahol – utalásszerűen – a „janicsárzene”, vagyis a 18. századi „török opera” stílusvilága jelenik meg. Ezt a megoldást Mozart más műveiben, elsősorban *A szökötetés a szerájából* esetében is alkalmazta, *A varázsfuvolában* azonban kizárólag itt fordul elő. Tegyük hozzá: ez a megoldás Matthew Head szerint nem tekinthető orientalizálónak (Head 2000: 57), s ezzel Assmann, valamint Kunze is egyetért (1984: 591).

Végül megállapítható, hogy Mozartot a szabadkőművességben az egyházi formákon és szokásokon kívül eső szent tér lehetősége ragadta meg, amely számára saját, önálló zenei nyelv kimunkálását tette lehetővé (Assmann 2012: 369). A II. felvonás fináléjában felhangzó *Bald prangt* tercett – Assmann és Wolff olvasatában – már-már megváltásváró hangon jelzi a világ felvilágosodás szellemében elképzelt átalakulását, ahol a fiúk az új korszak hajnalát hirdetik (Assmann 2012: 374–375; Wolff 2023: 220).

Összességében tehát jól látható, hogy Mozart művét egy olyan intellektuális környezet hívta életre, amelyben az egyiptomi, babilóniai, perzsa és egyéb „keleti” hagyományok nem egzotikus díszítőelemként, hanem a felvilágosodás gondolatvilágában újraértelmezett szellemi erőforrásként jelentkeztek. E kulturális rétegzettség feltárása azért is különösen fontos, mert a Varázsfuvola ikonográfiája és beavatási dramaturgiája – Parouty, Assmann és mások kutatásai alapján – egyaránt olyan interkulturális térben mozog, amelyben a szabadkőműves jelképek, az ókori misztériumok, a keleti mitológiák és a 18. századi európai világnézet egymást kölcsönösen átjárják.

Végszó

E végéhez ért kísérletező kézirat e pontján pontosan tudjuk, hogy e szerteágazó téma csakúgy, mint annak szakirodalmi és szellemi öröksége végtelen. Igaz ez, akár a Nyugat geokulturális viszonyulását vesszük alapul Közép-Kelet-Európához, akár „utóbbiét” a Közel-Keletre irányultan. Bármelyik jószerivel kimeríthetetlen, megannyi történelmi változóval, szereplővel és árnyalattal. Néhány támpontot mégis adni igyekeztünk. E szellemben megpróbáltuk kifejezni a többdimenziós orientalizmus problémáinak megvitatása során egyrészt azt,

hogy egyes nyugati szerzők – pl. Harding és Sand is – előszeretettel egzotizálták a közép-európai térséget. Másrészt azt, hogy Bosznia kapcsán a Habsburg-imperializmus – hatalmi-gazdasági és szellemi – szintén tisztán kirajzolódik, ha egyébként, egyetértve a szakirodalommal, ez egy visszafogottabb variánsa a modern gyarmatosításnak, melyben egyes nyugati történelmi alakzatok és nemzetek élen jártak. Harmadrészt, ebben a szellemi milióban, főleg annak 18. századi műhelyeiben, a Kelet iránti érdeklődés egyes kulturális termékei – miközben az előbbi bírálati szempontok vitathatatlannak tűnnek – ettől még fogadhatók jóhiszeműen, egyetemes értékeként.

E három pontot önmagában máris vitaképesnek gondoljuk, de meghajlunk egy későbbi, világosabb állásfoglalás előtt, amelynek mélyrehatóbb körülményei a jövőre vár.

IRODALOM

- Assmann, Jan: *A Varázsfuvola*. Opera és misztérium. Budapest, 2012, Atlantisz.
- Budde, Gunilla-Friederike. „Denn unsre Bruderliebe soll ihn leiten“: Zum Zusammenhang von Künstlerexistenz und Freimaureertum bei Wolfgang Amadeus Mozart. *Historische Zeitschrift* 275, (1) 2002, 625–650. <https://doi.org/10.1524/hzhz.2002.275.jg.625>
- Feigl, Erich: *Zita, Kaiserin und Königin*. Wien, 1991, Amalthea.
- Frank, Alison: The Children of the Desert and the Laws of the Sea: Austria, Great Britain, the Ottoman Empire, and the Mediterranean Slave Trade in the Nineteenth Century. *The American Historical Review* 117 (2012), 2, pp. 410–444.
- Fuchs, Brigitte: Orientalising Disease: Austro-Hungarian Policies of ‚Race‘, Gender, and Hygiene in Bosnia and Herzegovina, 1878–1914, in: Promitzer, C. – Trubeta, S. – Turda, M. (eds.): *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Budapest, 2011, CEU Press, 75–100.
- Galántai, József: *A Habsburg-monarchia alkonya: Osztrák–magyar dualizmus, 1867–1918*. Budapest, 1985, Kossuth.
- Gerő, András: „Nationalities and the Hungarian Parliament (1867–1918),” paper presented at the conference *Parliaments and Minorities: Ethnicities, Nations and Religions in Europe, 1848–1948*. London, 2014, British Academy.
- Ginelli, Zoltán: Semiperipheral Empire: Hungarian Balkanism in Global Colonialism. *Critical Geographies Blog*, 29. 02. 2020, <https://kritikaifoldrajz.hu/2020/02/29/semiperipheral-empire-hungarian-balkanism-in-global-colonialism> (accessed: 2022-11-16).
- Gingrich, André: Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe, in: Bojan Baskar, Borut Brumen (eds.): *Mediterranean Ethnological Summer School, Piran 1996*. Piran 1996, 99–127.
- Gingrich, André: The Nearby Frontier: Structural Analyses of Myths of Orientalism, *Diogenes* 60 (2013), 2, pp. 60–66.
- Hanák Péter: A kelet-közép-európai nyomorúság okairól. Egy dunatáji hazafi testamentuma. In Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, 1983, Gondolat.
- Harding, Bertita: *Golden Fleece: The Story of Franz Joseph and Elisabeth of Austria*. New York, 1937, Bobbs-Merrill.
- Harding, Bertita: *Imperial Twilight*, London, 1940, Harrap & Co.
- Head, Matthew: *Orientalism, masquerade and Mozart’s Turkish music*. London, 2000, Royal Musical Association Monographs.

- Heiss, Johann – Feichtinger, Johannes. „Distant Neighbors: Uses of Orientalism in the Late Nineteenth-Century Austro-Hungarian Empire.” In James Hodkinson – John Walker (eds.), *Deploying Orientalism in Culture and History: From Germany to Central and Eastern Europe*. NY, 2013, Rochester, 148–165.
- Jacq, Christian: *A nagy mágus*. Budapest, 2008, Európa Könyvkiadó.
- Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA, 2016, Harvard University Press.
- Kállay, Béni: *Magyarország a Kelet és a Nyugat határán*. Budapest, 18823, MTA, 1883.
- Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/08800/08888/08888.htm#21> Kemény, Zsigmond (1982) „Forradalom után”. In Tóth, Gyula (szerk.) Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Budapest, 1982, Szépirodalmi, [181]–[373]. [Kemény Zsigmond Művei] alapján.
- Kitanics, Márton: The Hungarian–Balkan Relationships from the Beginnings to Recent Years, in: Yamamoto, A. (ed.): *Joint Research with the University of Pécs for the Preservation and Development of Cultural Diversity I.*, Nagoya, 2008, Nagoya City University, 51–58.
- Malečková, Jitka. „Civilising the Slavic Muslims of Bosnia-Herzegovina.” In *The Turk in the Czech Imagination (1870s–1923)*. Leiden, 2020, Brill. https://doi.org/10.1163/9789004440791_005
- Kunze, Stefan: *Mozarts Opern*. Stuttgart, 1984, Reclam.
- Obey, Robin: *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg „Civilising Mission” in Bosnia, 1878–1918*. New York, 2007, Oxford University Press.
- Parouty: *Mozart, az Isten kegyeltje*. Budapest, 1990, Park.
- Pezzl, Johann: Sketch of Vienna, in H. C. Robbins Landon: *Mozart and Vienna*. New York, 1991, Schirmer.
- Rady, Martyn C.: *The Habsburg Empire: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- *A Habsburgok. A világ urai*, Budapest, 2022, Helikon.
- Rady, Martyn C.: *The Middle Kingdoms. A New History of Central Europe*. New York, 2023, Basic Books.
- Reynolds-Cordileone, Diana. „Displaying Bosnia: Imperialism, Orientalism, and Exhibitionary Cultures in Vienna and Beyond: 1878–1914.” *Austrian History Yearbook* 46 (2015), pp. 29–50. <https://doi.org/10.1017/S0067237814000083>
- Rothenburg, Gunther E.: *The Army of Francis Joseph*, West Lafayette, 1976, Purdue University Press.
- Siwiec, Magdalena: Tracking George Sand’s *Wanda*: Feminism, Polishness, and Esoterism, *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza* 16 (LVIII) (2023), pp. 223–238.
- Strebel, Harald: *Der Freimaurer Wolfgang Amadeus Mozart*. Stäfa, 1991.
- Voltaire, *Candide, ou l’Optimisme*. Geneve, 1759.
- Wendt, Helmut: Central European Missionaries in Sudan: Geopolitics and Alternative Colonialism in Mid-Nineteenth Century Africa, *European Review* 26 (2018), 3, pp. 481–491. <https://doi.org/10.1017/S1067298718000182>
- Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994.
- Wolff, Larry: *The Shadow of the Empress: Fairy-Tale Opera and the End of the Habsburg Monarchy*, Stanford: Stanford University Press, 2023.